

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/123270> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Wentink, K.

Title: Stereotype: the role of grave sets in Corded Ware and Bell Beaker funerary practices

Issue Date: 2020-07-08

Dutch summary

Gedurende het 3de millennium v.Chr. werden in Europa duizenden grafheuvels opgeworpen, die veelal de graven van individueel begraven doden afdekten. Dit staat in sterk contrast met de voorgaande periode waarin de overledenen werden bijgezet in collectieve megalithische graven (in Nederland de hunebedden). Deze overgang naar de begraving van individuele overledenen werd gezien als een aanwijzing voor het ontstaan van sociale ongelijkheid en het opkomen van een elite. De voorwerpen die werden meegegeven in deze graven werden geïnterpreteerd als exotische status-objecten en/of wapens. De nadruk op deze vermeende wapens onderschreef het idee dat strijd/oorlog en sociale ongelijkheid in toenemende mate een belangrijke rol begon te spelen in de ideologie van deze mensen. In recente tijd (begin 2000) begonnen meerdere auteurs deze interpretaties in twijfel te trekken. Onderdeel van de argumentatie was dat de grafgiften in deze graven vaak bestonden uit vaste sets objecten.

Het 3de millennium voor Chr. wordt gekenmerkt door grofweg twee culturele groepen, de Enkelgraf (EGK) (*Corded Ware Culture*, in oudere literatuur soms ook Touwbeker- of Standvoetbeker cultuur genoemd) in de eerste helft van het 3de millennium (ca. 2800-2450 v.Chr.), gevolgd door de Klokbeker (KB) cultuur (*Bell Beaker complex*) in de tweede helft van het 3de millennium (ca. 2450-2000 v.Chr.). In beide periodes werden specifieke sets objecten meegegeven in graven. Hoewel er inderdaad 'exotische' objecten in graven liggen, bevatten de graven vaak ook relatief simpele, lokaal gemaakte voorwerpen, zoals eenvoudige vuurstenen afslagen. Daarnaast lagen niet alle 'exotische' objecten in graven. In beide periodes werden namelijk ook andere exotische en potentieel bijzondere voorwerpen systematisch geweerd uit graven. Deze objecten werden elders in het landschap gedeponneerd. In Hoofdstuk 1 wordt daarom beargumenteerd dat er niet simpelweg een één-op-één relatie is tussen de objecten in een graf en het individu met wie deze begraven liggen. Het plaatsen van objecten in graven lijkt deel uit te maken van bredere depositionele praktijken waarbij specifieke dingen in specifieke plekken in het landschap werden gedeponneerd. De primaire vraag die centraal staat in dit onderzoek richt zich daarom op de betekenis van deze graven. Waarom werden mensen begraven op een ogenschijnlijk gestandaardiseerde manier en wat zegt dit over deze mensen als individuen, hun rol in de samenleving en de mensen die hen ter aarde bestelden?

Om antwoord te krijgen op deze vragen is een omvangrijke database aangelegd met informatie over Laat-Neolithische graven en grafgiften uit Nederland. Vervolgens is een selectie van de grafgiften onderworpen aan een functionele analyse. Met behulp

van gebruikssporenonderzoek en experimenten is de levensloop of biografie van de grafgraven in kaart gebracht: hoe werden ze gemaakt, waar kwamen ze vandaan, hoe werden ze gebruikt en hoe werden ze tenslotte in het graf gedeponneerd?

De theoretische invalshoek van dit onderzoek (besproken in Hoofdstuk 2) rust sterk op het werk van de socioloog Ervin Goffman (*The Presentation of Self*, 1959). Zijn werk richt zich niet zo zeer op de filosofische kant van *zelf* en *identiteit*, maar meer op de praktische aspecten: hoe presenteren mensen zichzelf in het bijzijn van anderen? Afhankelijk van de sociale situatie waarin een actor zich begeeft zal deze zijn 'front' – zoals Goffman dit noemt – aanpassen. Het 'front' omvat alles dat een actor kan manipuleren om een bepaald beeld van zichzelf te creëren: kleding, attributen, insignia, houding, taalgebruik, lichaamstaal, etc. Hoe formeler de sociale setting, des te strakker de richtlijnen waaraan het 'front' moet voldoen. Het 'front' dient vooral voor het vergemakkelijken van sociale interacties. Door het juiste 'front' te kiezen laten actoren zien wat er van hen verwacht wordt, en dat geeft de andere aanwezigen houvast, hoe te reageren. Zelfs als mensen elkaar nooit eerder ontmoet hebben kan een gestandaardiseerd 'front' de sociale houvast bieden om een interactie te reguleren.

Na een korte introductie van de culturele achtergrond in het 3de millennium v.Chr. (Hoofdstuk 3) wordt het empirische deel van het onderzoek besproken. Hoofdstuk 4 behandelt de bekers van beide periodes, aangezien deze technologisch op elkaar lijken en gedurende het 3de millennium v.Chr. de primaire grafgraven zijn. Vervolgens worden in respectievelijk de Hoofdstukken 5 en 6 de overige grafgraven besproken van de Enkelgraf en Klokbekecultuur.

In beide periodes komen aardewerken bekers in ongeveer 70% van de graven voor en zijn daarmee het meest voorkomende type voorwerp in een Laat Neolithisch graf. Zowel de enkelgraf- als de klokbeke zijn dunwandig, sierlijk en kundig gemaakt. Hoewel ze lokaal gemaakt werden zijn ze duidelijk vormgegeven in een internationale stijl die in grote delen van Europa voorkomt. De Veluwe klokbeke zijn hierop ten dele een uitzondering omdat het enerzijds vaak uniek versierde bekers betreft, maar anderzijds werden ze wel gevormd en versierd binnen internationaal gerespecteerde kaders, hetgeen ze makkelijk als klokbeke herkenbaar maakte. De bekers belichamen daarmee het unieke en individuele, maar laten tegelijkertijd een verbintenis zien met een grotere, pan-Europese, culturele gemeenschap.

De dunwandigheid en vorm van de bekers doet vermoeden dat zij primair bedoeld zijn als drinkbekers. Hoewel het moeilijk is om te bewijzen wat de inhoud van deze bekers is geweest wordt er aan het eind van Hoofdstuk 4 een overzicht gegeven van zowel direct als indirect bewijs dat wijst op het nuttigen van alcoholische drank, waarschijnlijk in de vorm van bier.

De overige grafgraven in de Enkelgrafcultuur bestaan uit vuurstenen klingen van Scandinavische vuursteen, stenen/vuurstenen bijlen en zogenaamde strijdhamers. Aan het eind van de Enkelgraf periode, bij de overgang naar Klokbeke, komen ook grote vuurstenen messen/dolken voor van Franse vuursteen (Grand-Pressigny en Romigny-Lhéry) die de plaats in lijken te nemen van de Scandinavische klingen.

Zowel de Scandinavische als de latere Franse klingen zijn importen van ver, en beiden laten geen sporen van functioneel gebruikt zien. De Franse klingen bevatten wel sporen van schachting en het in-en-uit een schede halen. Bij gebrek aan sporen die op een functioneel nut wijzen lijkt het in beide gevallen te gaan om voorwerpen die

primair een ceremoniële of ‘display’ functie hadden; objecten die lange-afstandscontacten belichaamden.

De vuurstenen en stenen bijlen in EGK graven beslaan zowel objecten die lokaal gemaakt zijn als objecten die via uitwisseling verkregen waren. Over het algemeen laten de bijlen duidelijke sporen van gebruik zien. Hoewel er doorgaans slechts één bijl werd meegegeven in een graf bevatten sommige er twee. In die gevallen gaat het vaak om bijlen van verschillende groottes (een grote en kleine bijl) of verschillende grondstoffen (steen versus vuursteen). Het is aannemelijk dat in die gevallen deze bijlen een verschillende functie hadden en onderdeel waren van een bredere gereedschap-set (*toolkit*) die te maken had met houtbewerking. Dit kon variëren in het omhakken van bomen tot fijnere houtbewerking, bijvoorbeeld voor het maken van wielen of karren.

De vierde categorie grafgiften die vaak voorkomt in EGK graven betreft de zogenaamde strijdhamers. Deze sierlijk vormgegeven, doorboorde, stenen bijlen worden traditioneel als wapens geïnterpreteerd. Deze voorwerpen vormden bij uitstek de basis voor aannames over de rol van martialiteit en sociale ongelijkheid in de samenleving. Deze interpretatie wordt echter in dit onderzoek in twijfel getrokken op basis van de sporen van gebruik die zichtbaar zijn op deze bijlen. Zelfs met het blote oog is te zien dat deze objecten sterk afgesleten zijn en een leven van intensief en zwaar gebruik achter zich hebben. Een serie experimenten is opgezet in een poging de bestaande interpretatie te falsificeren en de aanwezige sporen te repliceren. Een experiment waarbij een strijdhamer gebruikt werd om dierenhoofden in te slaan (rest-afval van een slachthuis) liet zien dat deze activiteit niet de sporen veroorzaakt die op de archeologische stukken te zien zijn. Een serie vervolggexperimenten werd uitgevoerd (omhakken boom, splijten hout) waarbij een nagenoeg identieke match het resultaat was van het doorhakken van boomwortels. Het lijkt er daarom op dat zowel de strijdhamers als de bijlen in EGK graven te maken hebben met het ontginnen van het land, het transformeren van het landschap en het produceren van houten voorwerpen. We kunnen hierbij denken aan bijvoorbeeld karren en veenwegen.

De Klokbeckergraven laten in tegenstelling tot de EGK graven een veel breder scala aan grafgiften zien, die in volgorde van voorkomen besproken zijn in Hoofdstuk 6. Volgend op de klokbekers zelf, zijn dat in de eerste plaatst vuurstenen werktuigen. Het betreft hier veelal eenvoudige vuurstenen afslagen die doorgaans in setjes meegegeven werden. In sommige gevallen betrof het afslagen met retouche, schrabbers of zogenaamde ‘klokbecker messen’.

De meest iconische grafgiften uit de KB tijd zijn de boogschuttersparafernalia, primair bestaande uit de kenmerkende vuurstenen pijlpunten met steeltje en weelhaken en de stenen polsbeschermers. In beide gevallen gaat het om voorwerpen, gemaakt in een internationale stijl, waarbij relatief veel energie is gestoken in de vormgeving van deze objecten. Vooral de polsbeschermers zijn praktisch gezien onnodige voorwerpen, en dienden vooral als display-objecten om een bepaalde identiteit uit te drukken.

Datzelfde principe komt ook terug bij de ornamenten van barnsteen. Vooral de conische knopen met V-vormige doorboring hebben een pan-Europese verspreiding. Ze werden duidelijk zichtbaar gedragen op het lichaam, in sommige gevallen zelfs op het voorhoofd.

Hoewel zeldzaam in absolute aantallen, staat de KB tijd vooral bekend als de periode waarin de eerste metalen voorkomen, te weten koperen dolkjes, koperen bijlen, en gouden ornamenten. Het is daarbij interessant om op te merken dat, hoewel de

koperen dolkjes en gouden ornamenten in graven gevonden werden, de koperen bijlen daarentegen elders in het landschap werden gedeponeerd. Het koper waar deze voorwerpen van gemaakt zijn laat vaak een typische metaalsignatuur zien. Vroeger dacht men dat dit indicatief was voor de bron, maar het is inmiddels duidelijk dat dit het gevolg is van herhaaldelijk omsmelten en mixen van metaal. Door dit recyclen ontstonden homogene metaalcomposities die indicatief waren voor metaal-circulatie-zones. Ondanks het feit dat metaalvondsten zelf relatief zeldzaam zijn, kan worden afgeleid uit deze gehomogeniseerde metaalsignaturen dat er in werkelijkheid veel meer koper in omloop geweest moet zijn. De normale levensloop van een koperen bijl of dolk eindigde doorgaans echter in de smeltkroes en slechts in uitzonderlijke omstandigheden in een graf of depositie.

Hetzelfde is waarschijnlijk aan de hand met de eerste gouden ornamenten. Hoewel deze zeer zeldzaam zijn in het archeologische bestand, zijn ze gemaakt in een duidelijke traditie. Door heel Europa werden er gelijkvormige ornamenten van gemaakt die bovendien in een zeer specifieke vorm gedecoreerd werden. Aangezien er geen standaardisatie kan bestaan voor unieke voorwerpen, doet dit logischerwijs vermoeden dat deze ornamenten in werkelijkheid veel vaker voorkwamen. Net als bij de koperen objecten werden deze gouden ornamenten slechts in bijzondere omstandigheden in een graf gedeponeerd en is dit de oorzaak voor hun zeldzaamheid in het archeologische bestand.

Naast objecten van metaal komen ook zogenaamde 'kussenstenen' voor in KB graven. Deze vierkante aambeeldstenen werden gebruikt voor de bewerking van metaal. Hoewel ze relatief zeldzaam zijn, komen ze in een groter deel van Europa voor in KB graven en kunnen daarom gezien worden als onderdeel van de klokbekerset. Hetzelfde geldt voor vuurmaaksets (vuurslagen en knollen markasiet/pyriet).

Hoewel er net als in de EGK ook andere voorwerpen gevonden zijn in KB graven zijn dit vaak unieke vondsten, of komen deze slechts voor in een zeer klein aantal van de graven. Opvallend is dat dit bijvoorbeeld geldt voor (vuur)stenen bijlen. Waar deze in de EGK vaak voorkwamen, lijken bijlen (inclusief de koperen bijlen) geweerd te worden uit de KB graven.

Hoofdstuk 7 behandelt de graven zelf. Hoewel er duidelijke verschillen zichtbaar zijn in de grafsets, lijken de graven zelf in fysieke zin juist erg veel op elkaar. Zowel in de EGK als KB periode kwam een verscheidenheid aan grafvormen voor, variërend van rechthoekige kuilen, kisten, tot rond/ovale kamertjes waarin de dode en de grafritten werden gedeponeerd alvorens deze werden afgedekt met heuvels. In beide periodes werden mensen ook in dezelfde, zeer specifieke, houding begraven; liggend in hurkhouding op de rechter of linker zijde in min of meer oost-west georiënteerde graven. Eerdere onderzoekers was al opgevallen dat er een behoorlijke spreiding of afwijking kan zijn in deze oost-west oriëntatie. Daarom is de oriëntatie van de graven in de huidige dataset allemaal gemeten en vastgelegd in graden. Hieruit blijkt dat de oriëntatie van de lengte-as van de graven in een range valt van grofweg 45-135°. Deze ogenschijnlijk grote variatie kan echter eenvoudig verklaard worden omdat dit precies de range is waar gedurende het jaar de zon opkomt aan de horizon. Op de kortste dag (21 december, midwinter) komt de zon op in het zuid-oosten op ongeveer 135° en naarmate de dagen langer worden komt de zon iedere ochtend iets noordelijker op tot de langste dag (21 juni, midzomer) wanneer de zon opkomt in het noord-oosten op ongeveer 45°. Wanneer mensen door het jaar heen graven aanlegden en daarbij de lengte-as op de opkomende

zon richten, kan dit deze range in graf-oriëntaties verklaren. Dit patroon is zichtbaar bij zowel de EGK als KB graven. Deze link tussen graven en het bewegen van de zon is iets dat bij culturen wereldwijd zichtbaar is, bijvoorbeeld de oude Egyptenaren: na zonsondergang reisde de zon door de onderwereld om de volgende dag herboren te worden. Maar er kunnen ook voorbeelden dichtbij huis gevonden worden, zo staat deze 45-135° range namelijk ook centraal op de zonneschijf van Nebra.

Waar de focus tot nu toe lag bij de individuele voorwerpen en de graven zelf, wordt in Hoofdstuk 8 gekeken naar de sets of combinaties aan voorwerpen die in de graven lagen. Er wordt duidelijk gemaakt dat hierbij een groot aantal theoretische problemen spelen die het herkennen en interpreteren van sets bemoeilijken. Door het ontbreken van skeletmateriaal in de Nederlandse graven is het tevens niet mogelijk om het voorkomen van bepaalde objecten te koppelen aan de graven van mannen of vrouwen.

Wat echter wel opvalt is dat alle typen grafgiften met elkaar gecombineerd kunnen worden. Daarnaast bevatten graven doorgaans maar een beperkt aantal objecten. Er zijn nauwelijks graven die een ‘volledige set’ hadden. Het lijkt daarom niet van belang geweest te zijn om betere/exclusievere of meer objecten te accumuleren. Integendeel, het lijkt eerder het geval geweest te zijn dat het van belang was dat er één of slechts een paar dingen werden meegegeven om aan te geven dat de overledene deel uitmaakte van een bepaalde culturele traditie.

Er is duidelijk sprake van een ‘grafset’, een bepaalde groep objecten die in graven gedeponeerd werden (versus andere voorwerpen die systematisch uit graven geweerd werden). Tegelijkertijd is er echter heel veel variatie tussen de graven, doordat alle mogelijke combinaties binnen de ‘toegestane set’ voorkomen. Dit geeft aan dat er overkoepelende regels waren die dicteerden wat wel en niet in graven gedeponeerd mocht worden, maar binnen die regels werden keer op keer individuele keuzes gemaakt.

Maar waarom bestond de grafset nu juist uit deze objecten en niet uit andere? Wat was het ‘ideaalbeeld’ waaraan gerefereerd werd? Dat zijn de vragen die centraal staan in Hoofdstuk 9. Tevens wordt in dit hoofdstuk een verklaring gegeven waarom op structureel niveau de EGK en KB graven zo op elkaar lijken terwijl de grafgiften in beide periodes juist totaal verschillend lijken te zijn.

De grafgiften in de EGK drukken op verschillende niveaus een verbondenheid uit met andere EGK gemeenschappen. De strijdhamers en bijlen werden gebruikt om een open landschap te creëren waarin men met karren en paarden tussen gemeenschappen kon reizen. De bijlen werden ten dele ook gebruikt om dingen als wagens, wielen en veenwegen te maken: de dingen die fysiek nodig waren om uitwisselingscontacten te onderhouden met naburige EGK gemeenschappen. De belangrijke rol van deze voorwerpen blijkt ook uit bijvoorbeeld de depositie van wagenwielen en in het herkomstgebied van de Steppe volkeren (aan wie de EGK mensen genetisch sterk verwant waren) werden zelfs wielen en wagens meegegeven in graven. Daarnaast zijn de noordelijke vuurstenen klingen voorbeelden van objecten die uitgewisseld werden tussen deze gemeenschappen. De beker, gemaakt in een internationale stijl, werd gebruikt voor het nuttigen van waarschijnlijk alcoholische dranken zowel in samenzijn met leden van de eigen gemeenschap maar ook bij het onderhouden van lange-afstandscontacten met leden van andere EGK gemeenschappen.

Op het eerste gezicht lijkt de ‘Klokbekerset’ iets heel anders uit te drukken. Het gaat hier veelal om dingen die op het lichaam gedragen werden, die gemaakt/versierd

werden in een internationale stijl, of die gebruikt werden om het lichaam zelf te versieren in een internationale stijl. Het lijkt hier dus meer te gaan om objecten die onderdeel geweest konden zijn van een 'persoonlijk front', objecten die onderdeel waren van een bepaald kostuum. Maar het is belangrijk te benadrukken dat mensen niet simpelweg in een volledig kostuum begraven werden, in graven komen vaak slechts enkele voorwerpen voor. Hoewel er dus wel gerefereerd lijkt te worden aan een bepaald kostuum of uitdossing, werden mensen niet 'in vol ornaat' begraven.

Het is duidelijk dat dit 'kostuum' in grote delen van Europa in gebruik raakte, het gaat hierbij dus niet om een *persoonlijk front* maar om een veel breder gedragen *sociaal front*. Een manier van presenteren die door heel Europa herkend en erkend werd. Een dergelijk gestandaardiseerd, of *stereotiep* front, zorgt ervoor dat mensen zich volgens een gestandaardiseerde manier (etiquette) konden ontmoeten zonder dat zij zich hoefden aan te passen aan de cultuur van de ander. Dergelijke interacties vinden plaats in een soort 'culturele bubbel' zoals tegenwoordig bijvoorbeeld mensen van verschillende culturele achtergronden zaken kunnen doen terwijl ze een zakenpak dragen. Het gevolg hiervan is dat er verwacht kan worden dat er een verhoogde mate van uitwisseling en mobiliteit ontstaat, en tevens dat op lokaal niveau, mensen grotendeels hun eigen cultuur behouden. En dit is precies wat de tweede helft van het 3de millennium v.Chr. kenmerkt. Hoewel deze 'klokbeke set' door heel Europa voorkomt is er een grote diversiteit te zien in nederzettingen en graven. Tegelijkertijd is er een spectaculaire toename in de hoeveelheid en herkomst van exotische objecten, die letterlijk uit alle windrichtingen lijken te komen.

Dit laat ook zien dat de EGK grafset minder van de KB grafset verschilt dan men zou vermoeden. In beide periodes bestaat de grafset uit dingen die centraal stonden in het onderhouden van contacten met andere gemeenschappen. Hoewel bij de EGK de nadruk duidelijk lag op andere EGK gemeenschappen, stelde het sociale front dat opkwam in de KB tijd men in staat om veel bredere, pan-Europese contacten aan te gaan en te onderhouden.

In Hoofdstuk 10 wordt nader gekeken naar de aard van het klokbekeerkostuum. Waarom bestond dit nu juist uit deze objecten en niet uit andere? Belangrijke aanwijzingen hiervoor zijn de objecten die gevonden werden samen met het lichaam van Ötzi, de ijsmummie die gevonden werd in de Italiaanse Alpen. Hoewel de datering van Ötzi vroeger is dan die van de KB graven is het relevant omdat hij nagenoeg dezelfde voorwerpen bij zich droeg: vuurstenen werktuigen, pijlen en boog, vuurmaakset, containers met voedsel, vuurstenen mes, een bijl en een uitgebreid assortiment aan kleding/uitrusting. Op basis van deze overeenkomsten wordt gepostuleerd dat de mensen in klokbekegraven lijken op reizigers. De doden werden ten dele aangekleed en uitgerust om op reis te gaan. De rol van de klokbeke zelf was onderdeel van het ontvangen van reizigers middels een drankritueel. Een gestandaardiseerd front bestaat enerzijds uit richtlijnen hoe een actor, in dit geval de reiziger, zich moet presenteren en gedragen. Anderzijds dicteert het ook hoe eventuele gasten ontvangen moeten worden, bijvoorbeeld door het aanbieden van drank in een gestandaardiseerde beker die versierd is in een internationale stijl.

De recente ontwikkelingen op gebied van aDNA laten zien dat er een grote migratie op gang gekomen moet zijn rond 3000 v.Chr. uit het Steppe gebied. Dit is hetzelfde gebied en periode waarvan de linguïsten zeggen dat het Proto-Indo-Europees

(PIE) gesproken moet zijn, de moedertaal waaruit alle latere Indo-Europese talen zijn ontstaan. Eén van de PIE woorden die gereconstrueerd kon worden is **ghos-ti-*. Dit woord vertaalt zich zowel als *vreemdeling*, *gast* en *gastheer*. Het heeft geen eenduidige betekenis, maar verwijst naar een systeem van gastvrijheid dat bestaan moet hebben bij de sprekers van PIE. Een systeem waarbij vreemdelingen, gasten konden worden onder de bescherming van een gastheer. Dit systeem lijkt perfect aan te sluiten op de interpretatie van de klokbekergraven zoals verkregen is op basis van de analyse van de archeologische vondsten.

Tijdens hun leven, waren de mensen die reisden de personen die lokale gemeenschappen verbonden met andere gemeenschappen ver weg in de ruimte. In de dood waren dit de mensen die geselecteerd werden om relaties te smeden tussen lokale gemeenschappen en de wereld van geesten en voorouders die ver weg stonden in tijd.

